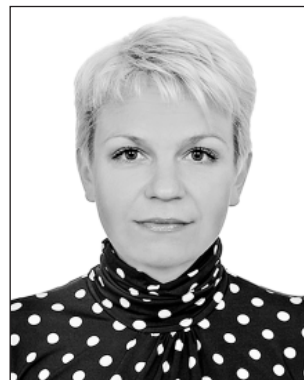

УДК 347.6

Наталя ХАРАДЖА,
суддя Жовтневого районного суду
м. Маріуполя Донецької області,
кандидат юридичних наук, доцент

ПРИНЦИПИ СІМЕЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У сучасних умовах розбудови правової держави в Україні на перший план виходить опрацювання основоположних засад регулювання будь-яких різновидів суспільних відносин. Оскільки сім'я є первинним осередком суспільства, то можна з певністю стверджувати, що від формування та реалізації принципів сімейно-правового регулювання у певній мірі залежить й система суспільних зв'язків і підґрунтя державності. Проте наразі в умовах політичної, соціальної та економічної нестабільності ми можемо спостерігати зменшення уваги до проблем сімейних правовідносин. Варто зазначити, що в судовій практиці сімейні суперечки посідають питому вагу. Так, за даними Державної судової адміністрації України у 2013 році серед справ позовного провадження ті, що стосувалися сімейних правовідносин, становили 27,2 %, тобто більш ніж чверть від загальної кількості справ. Хоча 2005 року цей показник сягав 20,1 % [1]. Це свідчить про наявність проблемних питань у сфері сімейних правовідносин, які сторони не можуть вирішити мирним шляхом, у зв'язку з чим мають звертатися до судових інстанцій. У свою чергу справедливе вирішення спірних питань у сімейних стосунках має ґрунтуватися на чіткому юридичному визначенні та нормативному закріпленні суспільно виважених принципів сімейно-правових відносин.

Регулювання сімейних відносин в історичній ретроспективі змінювалося в залежності від політичних, релігійних, економічних та інших складових. Тож визначення сучасних принципів правового регулювання стосунків у родинах має базуватись як на сучасних потребах українського суспільства, так і враховувати відповідні історичні

корені. З цього погляду набуває актуальності обрана тема дослідження.

Питання правового регулювання сімейних відносин є предметом дослідження багатьох вчених, серед яких варто назвати М.В. Антокольську, В.І. Борисову, В.С. Гопанчука, І.В. Жилінкову, Р.Р. Камалдінова, О.М. Нечаєву, Я.Ф. Фархтдінова тощо. Проте комплексних досліджень принципів сімейно-правового регулювання в Україні в історичній ретроспективі не було, чим також підтверджується доцільність наукової розробки.

У зв'язку з вищевикладеним представлено дослідження можна розглядати як комплексний аналіз історичних етапів становлення та розвитку принципів правового регулювання сімейних відносин в Україні.

Вивчення будь-якого явища має будуватися на дослідженні його історичних підвалин, що безпосередньо стосується й принципів сімейного права. Тут доречно скористатися запропонованою А. Колодієм класифікацією способів вираження принципів права на текстуальне закріплення (тобто безпосереднє формулювання їх у нормах права) та змістовне закріплення (тобто виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів). Посилення текстуального закріплення принципів регулювання сімейних правовідносин у сучасних нормативно-правових актах України, дослідження історичної генези їх у співвідношенні із розвитком українського суспільства й держави, за нашим переконанням, особливо актуальне [2].

Сімейні правовідносини є одним з найбільш стародавніх різновидів суспільних, регульованих правом відносин, що пояснюється їх двоякою природою. По-перше, сімейні відносини, будучи способом природного відтворення, є елементом натуральних відносин, які складаються у всьому тваринному світі, нерозривно пов'язані з усіма найбільш важливими факторами життєдіяльності людини. Однак сімейні стосунки у людському середовищі на відміну від відносин у тваринному світі характеризує соціальність. Тобто продовження людського роду засноване не тільки на простому відтворенні собі подібних, а й на соціологізації своїх нащадків, формуванні певних соціальних моделей поведінки. По-друге, виступаючи різновидом загальносоціальних відносин, сімейні стосунки нерозривно пов'язані з державною волею. І хоча вони зародилися ще в додержавному суспільстві, проте з появою держави певний обсяг сімейних відносин набув державної регульованої форми, у зв'язку з чим деякі сімейні відносини трансформувалися у сімейні правовідносини.

Отже, сімейні стосунки є досить давньою формою соціального життя людей. За історичними джерелами вони пройшли різні стадії розвитку. Як найдавніший осередок організації людей родина здавна піддавалася певній соціальній регуляції. У первісному родовому суспільстві сімейні відносини регулювалися звичаями, зокрема табу — заборонами, порушен-

ня яких тягло покарання за колективним рішенням. Можна констатувати, що тоді сімейні відносини мали більшою мірою публічний характер, який вирізнявся імперативними способами впливу. Це пояснюється, перш за все, полігамністю шлюбних зв'язків, що приводить до створення досить великих сімейних поселень, у результаті яких формуються громади, засновані, як правило, на кровній спорідненості. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що іще в стародавньому світі сімейні відносини ґрунтувалися не на пріоритеті одноособових (приватних) інтересів, а на загальносоціальних (публічних) інтересах громади з урахуванням волі глави (вождя) такого поселення.

З виникненням держави сімейні відносини починають регулюватися нормами права, забезпечуваними заходами державного примусу. Держава за допомогою правових норм повинна забезпечувати створення потенційно міцної сім'ї, впорядковувати сімейні відносини, підпорядковувати їх певним правилам, додержанню прав, інтересів кожного члена родини. Це у всі часи мало принциповий характер.

У науці сімейного права в контексті державно-владного регулювання виділяються, як правило, три етапи розвитку сімейних правовідносин: 1) сімейне право з найдавніших часів до Жовтневої революції 1917 року; 2) сімейне право радянської доби; 3) сімейне право на сучасному етапі розвитку держави [3].

Розглянемо кожен з цих етапів більш детально через призму принципів регулювання сімейних правовідносин.

Так, стародавній етап у формуванні сімейно-правових принципів нерозривно пов'язаний з утворенням Київської Русі й характеризується незначною кількістю історіографічних джерел. Відомо з літописів, що раніше шлюбні та сімейні відносини регулювалися звичаями, пов'язаними з культурами язичництва. Викрадення нареченої без її згоди, багатоженство були загальноприйнятими й існували повсюдно, навіть після прийняття християнства [4]. Проте з утворенням Київської Русі і з прийняттям християнства сімейні відносини регулюються нормами писаного права: церковними статутами князів Володимира Святославича, Ярослава Володимировича та інших, які містили положення про шлюб, сім'ю, моральність [5]. Так, у Статуті Ярослава міститься заборона видавати заміж силою.

Як вказують вчені, з введенням християнства на Русі стало вводитися і культивуватися візантійське канонічне (церковне) право. Встановлюються нові принципи сімейного права: відмова від багатоженства, одношлюбність (моногамія), не проста процедура розлучення, нерівність чоловіка і дружини, безправ'я позашлюбних дітей [3]. Ці принципи були засновані на візантійському канонічному уявленні про шлюб, упровадженому в українське право.

У Київській Русі починає діяти Номоканон — збори візантійського сімейного права, що складається з канонічних і світських правил [6]. Шлюб-

ні обряди відбувалися тільки у церкві. За цими правилами укладенню та реєстрації шлюбу передувало заручення (шлюбна змова). Шлюбна змова оформлялася у письмовій формі, і за її порушення однією зі сторін передбачалася неустойка. Церква взяла на себе реєстрацію й інших найважливіших актів цивільного стану: народження, смерті, що давало їй чималий дохід і панування над людськими душами [4].

Треба зауважити, що повною мірою принципи візантійського сімейного церковного права в Україні, особливо простим людом, не були сприйняті. Згодом Номоканон був перекладений на російську мову і доповнений постановами руських князів і більш відомий фахівцям під назвою Кормчої книги. Окремі положення, що регулюють сімейні відносини, містилися в «Руській Правді».

Таким чином, у стародавній період церква не була відділена від держави, тож сімейні відносини перебували під безпосереднім впливом державного (церковного) правління, а відповідно мали публічно-правовий характер.

На початку XVIII століття політичні, економічні перетворення торкнулися також становища церкви у державі. Петро I послідовно проводив курс на підпорядкування церкви світській владі. У 1721 році був створений Святійший урядовий Синод, який керував церковними справами як державний орган. У цей же період було прийнято декілька державних актів, що регулюють шлюбні та сімейні відносини.

Петро I своїм Указом від 3 квітня 1702 р. скасував вчинення «сговорчих» записів, засвідчення їх кріпосним порядком і стягнення неустойки за відмову від укладення шлюбу. Наголошувалося, що якщо «після заручин наречений нареченої взяти не захоче, або наречена за нареченого заміжйти не захоче і в тому бути свободи» [7]. Указ підкреслював принцип добровільності вступу до шлюбу й свободу розлучення. Крім розлучення, передбачалося тимчасове розлучення подружжя шляхом відправки їх у монастир при незгідності їхнього життя. Указом від 1714 р. «Про односпадковість» був підвищений шлюбний вік: для чоловіків — 20 років, для жінок — 17 років. Крім цього, вводився освітній ценз для дворян, що вступають у шлюб. З 1721 року були дозволені шлюби між православними і християнами інших конфесій (лютерани, католики). Указом від 6 квітня 1722 р. «Про засвідчення дурнів у Сенаті» було заборонено одружувати дурнів, які «ні до науки, ні до служби не годяться».

Таким чином, дані нормативні положення свідчать про публічно-приватний напрямок сімейно-правового регулювання, хоча й зберігає його державно-владне упорядкування сімейних відносин, включаючи навіть залежність правового статусу від наявності або відсутності родинних зв'язків, проте одночасно закріплює певну свободу у безпосередній реалізації сімейних прав.

Після смерті Петра I частину з цих положень було відмінено. Однак найбільш істотні з них продовжували діяти, згодом були розвинуті й включені до Зводу законів 1832 року. Синод також видавав Укази, що стосувалися шлюбно-сімейних відносин. Так, одним із них від 1744 р. було заборонено шлюби осіб старше 80 років.

У 1753 році спеціальним актом був закріплений принцип роздільності майна та зобов'язальних прав подружжя. Тому жоден з подружжя не мав відповідати за борги іншого. З 1825 р. була дозволена купівля-продаж маєтків між подружжям.

На початку XIX століття у шлюбно-сімейному законодавстві теж відбуваються незначні зміни. Так, за Законом від 21 вересня 1815 р. вільна жінка, яка бере шлюб з кріпосним, не втрачала свою свободу, дружина нижчого стану набувала становища чоловіка [8]. Ці нововведення явно свідчать про застосування диспозитивно-правових способів регулювання сімейних правовідносин, а відповідно і забезпечення приватноправових принципів сімейно-правового регулювання. Однак істотні процедура укладення шлюбу, питання взаємин подружжя, батьків і дітей, як і раніше, залишалися без змін і носили публічно-правовий характер.

У 1832 р. був затверджений Звід законів, що вступив у дію 1835 року, до якого були включені всі діючі нормативні правові акти, прийняті до 1825 р., у тому числі з питань шлюбу та сім'ї. Указом імператора від 19 липня 1830 р. шлюбний вік був встановлений для чоловіків 18 років і для жінок 16 років. З 1841 р. порядок розірвання шлюбу регулювався Статутом духовних консисторій. Рішення затверджувалося архієреєм єпархії. У Звід законів була введена стаття 1031, відповідно до якої за чоловіком визнавалося право відмовитися від спільного життя, якщо воно «видається для нього нестерпним» [6]. Дружина зберігала право на утримання чоловіка, якщо відмовилася від спільного проживання з його вини. До інститутів сімейного права, заміщаючи собою кровну спорідненість, належали усиновлення, опіка та піклування. Усиновлення встановлювалося в судовому порядку [8].

Скасування у 1861 році кріпосного права і судова реформа 1864 року істотно не вплинули на сімейно-правові відносини, бо цивільні закони й норми сімейного права не були реформовані. У 1902 р. держава відмовилася підписати Гаазьку конвенцію про взаємне визнання шлюбів, укладених в іноземних державах за їхніми законами [6]. Причина полягала в тому, що законодавство про шлюб ґрунтувалося на релігійних правилах і не допускалися шлюби між християнами та представниками інших релігій. Однак Статут цивільного судочинства 1864 р. мав певний регулюючий вплив на сімейні відносини.

Законодавство про шлюб у наступні роки не зазнавало істотних змін, хоча були спроби це зробити. Так, у травні 1917 р. Тимчасовий уряд ство-

рив спеціальну нараду для підготовки Закону «Про приводи до розлучення», яка не змогла прийняти певного рішення з цього питання [9].

На закінчення дослідження правового регулювання сімейних відносин давнього періоду варто виділити його наступні відмітні риси:

- чітка прив'язка сімейно-правового регулювання до національних традицій та звичаїв, що спричинило певні складнощі у налагодженні сімейних відносин з особами-іновірцями або іноземцями;

- пріоритетність публічно-правового характеру сімейно-правового регулювання, яка висвітлювалася спочатку через систему загальноприйнятих заборон і табу, а в подальшому трансформувалася у систему церковного регулювання сімейних правовідносин;

- наявність дисбалансу у забезпеченні прав та інтересів певних суб'єктів сімейних відносин (як правило, жінок, незаконнонароджених дітей тощо), що свідчить про порушення принципу справедливості у регулюванні сімейних правовідносин;

- кастовий характер сімейних відносин, що пов'язано із загальносоціальним становищем, а, відповідно, й наявністю обмежень у певних сімейних правах.

Після Жовтневої революції 1917 р. більшовики, до рук яких перейшла державна влада, поставили завдання відділення церкви від держави, скасування усіх дореволюційних привілеїв, а також законів, власне, всього дореволюційного державного апарату. З перших днів існування молода Російська Республіка, а згодом і Українська приступили до реалізації одного зі своїх історичних завдань — до перебудови на принципово нових засадах сімейно-шлюбних відносин.

Декрет Раднаркому України «Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану» від 20 лютого 1919 р. скасував церковний шлюб, який до революції був панівною формою шлюбу, і проголосив, що в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР) визнаватимуться у майбутньому обов'язковими шлюби, зареєстровані в органах ЗАГСу.

Уведення громадянського шлюбу і скасування церковної форми шлюбу проводились у цілковитій відповідності з принципом відокремлення церкви від держави, встановленим в Україні 22 січня 1919 р. Декретом від 20 лютого 1919 р. були визначені основні умови вступу в шлюб. 20 лютого 1919 р. був прийнятий Декрет УРСР «Про розлучення», який проголосив свободу розлучення і анулював церковну процедуру розлучення. Згідно з цим Декретом шлюб розривався на прохання одного або обох із подружжя.

Отже, перші декрети УРСР про шлюб і його розірвання проголосили дійсно демократичні принципи, які потім розвинулися в чітку і послідовну систему інститутів сімейного права, були першим кроком на шляху створення сімейного права України. І хоча радянське законодавство

в контексті правового регулювання сімейних відносин носило публічно-правовий характер, але базувалося воно на загальноновизнаних моральних та духовних принципах з урахуванням певної суверенності особистості.

Перший Сімейний кодекс України був прийнятий у 1919 р. В основу його було покладено принципи перших декретів України «Про шлюб» та «Про розлучення», хоча при цьому він вирішував і ряд питань, що раніше не були регламентовані декретами. Цей Кодекс практично був переробленим російським Кодексом 1918 р. Як зазначається у наукових джерелах, з огляду на громадянську війну Сімейний кодекс УРСР 1919 р. не був уведений в дію і тому не став законодавчим актом. Проте він мав певну історичну цінність як перша спроба здійснення кодифікації сімейного законодавства в Україні [10].

У двадцятих роках в УРСР тривало подальше вдосконалення сімейного законодавства. Так, у 1923 р. виникла потреба переглянути регулювання деяких питань сімейно-шлюбних відносин, у зв'язку з чим Народний комісаріат юстиції УРСР прийняв рішення про підготовку до видання нового сімейного кодексу.

30 травня 1926 р. був прийнятий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР. Основні його норми ґрунтувалися на тих же принципах сімейного права, що були закладені в перших декретах. Водночас він посилював гарантії як майнових, так і особистих прав членів сім'ї, перш за все — жінок і дітей.

У наступні роки сімейне право розвивалось у напрямку уніфікації норм шляхом видання загальносоюзних актів, обов'язкових для всіх республік СРСР. Такими актами були постанова Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення».

Постанова від 27 червня 1936 р. уперше ввела допомогу багатодітним родинам, затвердила план розширення мережі дитячих виховних закладів, установила кримінальну відповідальність за відмову в прийомі на роботу вагітних жінок, за несплату аліментів на дітей, увела підвищені декретні відпустки з вагітності і пологів.

Отже, початкове впровадження загальносоціальних принципів регулювання сімейних правовідносин, забезпечення верховенства прав людини, гарантування демократичних засад пізніше трансформувалось у тоталітарне керування державою усіх сімейних стосунків, втручання її у сімейне та особисте життя радянських громадян, що без сумніву свідчить про порушення принципів правової державності.

Велика Вітчизняна війна внесла свої корективи в цивільне життя, у

зв'язку з чим були внесені зміни до шлюбно-сімейного законодавства, зокрема щодо положень про шлюб і розлучення, щодо позашлюбних дітей. Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення найвищого ступеня відзнаки — звання «Мати-героїня» і заснування ордену «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства» становив собою складний законодавчий акт, що містив дві групи заходів — соціального і правового характеру. Соціальні заходи передбачали посилення матеріальної допомоги держави багатодітним сім'ям (при народженні другої та кожної наступної дитини), встановлювалися почесне звання «Мати-героїня» (10 дітей), орден «Материнської слави» (7—9 дітей), «Медаль материнства» (5—6 дітей).

Після Вітчизняної війни шлюбно-сімейне законодавство не стояло на місці, а розвивалось далі. 27 червня 1968 р. було прийнято Основи законодавства Союзу Радянських Соціалістичних Республік і союзних республік про шлюб і сім'ю (далі — Основи), які по-новому вирішували цілий ряд питань сімейного права. Основні завдання його були викладені в ст. 1: подальше зміцнення сім'ї, побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби й поваги всіх членів родини, виховання нею дітей, всебічна охорона інтересів матері та дітей, забезпечення щасливого дитинства кожній дитині, виховання почуття відповідальності перед сім'єю та ін.

На базі Основ був прийнятий Кодекс про шлюб та сім'ю України, затверджений Законом УРСР від 20 червня 1969 р., який набрав чинності 1 січня 1970 р. Завданням цього Кодексу було: подальше зміцнення сім'ї; побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поваги всіх членів сім'ї; виховання дітей сім'єю з обов'язковим піклуванням батьків про їх здоров'я, фізичний, духовний, моральний розвиток, навчання і підготовку до праці; всебічна охорона інтересів матері й дітей; виховання почуття відповідальності перед сім'єю.

Отже, вперше на законодавчому рівні у кодифікованих актах закріплювалися не тільки норми безпосереднього регулювання сімейних правовідносин, але й норми-принципи, які визначали основні його напрямки.

Таким чином, дослідження нормативних джерел сімейно-правового регулювання дає змогу визначити наступні основні риси принципів правового регулювання сімейних відносин радянського періоду:

- впровадження демократичних засад в регулювання сімейних правовідносин, що втілювалося у відсутності будь-яких обмежень (статевих, вікових, соціальних, національних, релігійних тощо) у сімейно-правовому

регулюванні;

- перше закріплення на законодавчому рівні основоположних засад (принципів) регулювання сімейних правовідносин;
- застосування тоталітарних методів забезпечення сімейних правовідносин, що, з одного боку, має позивне спрямування (наприклад, посилення кримінального покарання за несплату аліментів), з другого — виступає проявом втручання у приватне життя громадян.

Сучасний період розвитку сімейно-правового регулювання розпочався у 1991 році внаслідок затвердження Акту проголошення незалежності України та конкретизувався у Конституції України 1996 року. У ст. 32 її закріплено, що ніхто не може зазнавати втручання в особисте і сімейне життя людини, крім випадків, передбачених Конституцією України. Стосовно сімейно-правових принципів, то вони знайшли своє відображення у ст. 51 та 52 Конституції України. Так, за ст. 52 шлюб в Україні ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою. У ст. 52 зазначається, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Щодо безпосереднього сімейного законодавства, то тут основоположним законодавчим актом є Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою 10 січня 2002 р. (вступив у законну силу 1 січня 2003 р.) Завданням Сімейного кодексу України стало: зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Отже, якщо проаналізувати сучасний стан нормативного забезпечення принципів сімейно-правового регулювання, то можна визначити наступні його характерні риси:

- відхід від публічно-правового впливу в регулюванні сімейних правовідносин, що характеризується провадженням партнерських засад у регулюванні відносин у родині, а також у відносинах між сім'єю та державою;
- збереження загальносоціальних засад у регулюванні сімейних правовідносин, зокрема, почуття взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;

- відсутність у законодавчих актах найвищої юридичної сили принципу державної підтримки сім'ї, а також принципу виховання почуття відповідальності перед сім'єю, які, на наш погляд, є дуже важливими принципами в умовах сучасної досить низької правової та загальносоціальної культури населення України.

При цьому слід зазначити: держава за допомогою правових норм повинна забезпечувати створення потенційно міцної сім'ї, впорядковувати сімейні відносини, підпорядковувати їх певним правилам, що дозволяє не порушувати права, інтереси кожного члена сім'ї. Відповідь на це питання дає змогу побачити багатство і різноманіття, складність і специфіку точок перетину держави та особистості у сфері, яка, здавалося б, зовсім не піддається впливу ззовні.

В умовах формування правової держави проблеми взаємовідносин держави і особистості набувають особливого значення. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, держава повинна на основі прийняття зважених і компромісних рішень впорядковувати суспільні відносини, що складаються, а з іншого боку, має гарантувати всебічний захист прав людини, при цьому забезпечуючи її особистісний суверенітет.

Таким чином, аналіз правового закріплення основоположних засад (принципів) регулювання сімейних відносин сприяє більшій підготовленості у сприйнятті уроків сімейно-правової спадщини, прийнятті рішень, а також розробки тенденцій розвитку сімейно-правового регулювання у майбутньому. З'ясування змісту основоположних ідей у регулюванні сімейних стосунків є не тільки важливим фактором забезпечення миру та злагоди у кожній родині, але й гарантії збереження національної самобутності українського народу, підвищення загально-соціальної та правової культури населення, досягнення суспільної гармонії і толерантності, у кінцевому підсумку – утвердженню режиму правопорядку та законності в Україні, а відповідно й повноцінної інтеграції у міжнародну спільноту.

Перелік використаних джерел

1. Аналітичні огляди щодо стану здійснення правосуддя [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/.
2. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / А. М. Колодій. – К., 1999. – 36 с.
3. Фархтдинов Я. Ф., Камалдинов Р. Р. Этапы развития семейного права России // Вестн. ТИСБИ. – Казань, 2000. – № 4. – С. 138–148.
4. История государства и права СССР. Ч. 1 / Под. ред. О. И. Чистякова, И. Д. Мартысевича. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1985. – 280 с.
5. Исаев И. А. История государства и права России: Полный курс лекций. – М.: Юристъ, 1996. – 448 с.

6. Антокольская М.В. Семейное право. (2-е изд., перераб. и доп.) – М. : Юристъ, 2002. – 336 с.
7. История отечественного государства и права. В 2-х частях. (3-е изд., перераб. и доп.) / Под ред. Чистякова О. И. – М. : Юристъ, 2005. – Ч.1 – 430 с.
8. Развитие русского права в первой половине XIX века / Отв. ред. Е. А. Скрипилев. – М. : Наука, 1994. – 316 с.
9. Свердлов Г. М. Советское семейное право. – М. : Госюриздат, 1958. – 300 с.
10. Гопанчук В. С. Сімейне законодавство. – К. : Наукова думка, 2006. – 215 с.

ХАРАДЖА Н. Принципи сімейно-правового регулювання в історичній ретроспективі.

Стаття присвячена дослідженню витоків становлення та змін основоположних засад правового регулювання сімейних відносин із проведенням класифікації відповідних історичних періодів.

Ключові слова: сім'я, сімейні правовідносини, принципи права, основоположні засади, джерела права, нормативно-правове регулювання.

ХАРАДЖА Н. Принципы семейно-правового регулирования в исторической ретроспективе.

Статья посвящена исследованию истоков становления и изменений основополагающих принципов правового регулирования семейных отношений с проведением классификации соответствующих исторических периодов.

Ключевые слова: семья, семейные правоотношения, принципы права, ключевые основы, источники права, нормативно-правовое регулирование.

KHARADZHA N. Principles of family-legal regulation in historical perspective.

The article investigates the origins of the formation and changes the fundamental principles of the legal regulation of family relations, classification relevant historical periods.

Key words: family, family relationship, the principles of law, key basics, sources of law, legal regulation.